

О.Г. Даніл'ян, доктор філософських наук, доцент

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТОТАЛІТАРИЗМУ І ДЕМОКРАТІЇ З ПОЗИЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

Соціально-філософський аналіз посттоталітарних систем (посттоталітаризму як явища в цілому) не може мати скільки-небудь раціонального сенсу без урахування й опори на його “родове” поняття - феномен тоталітаризму. І річ тут не тільки в семантичному зв'язку двох термінів, і не в тому, що тоталітаризм є вихідним пунктом транзитного (перехідного) періоду розвитку посттоталітарних систем до нових форм політичної та економічної стабільності. Суть тісного зв'язку двох понять полягає передусім у тому, що посттоталітарні системи “інфіковані” вірусом тоталітаризму, прояв якого в транзитних соціумах може набувати як латентних, прихованих форм, так і відкритих. І, нарешті, деякі альтернативи розвитку посттоталітарних систем, як показує практика, несуть у собі ймовірність повернення до неототалітаризму.

При цьому доцільно тоталітарну систему досліджувати в порівнянні з її антиподом - системою демократії, що дозволить нам повніше і глибше зрозуміти сутнісні риси посттоталітаризму, який знаходиться між цими системами на шкалі політичного розвитку. Однією з найважливіших, визначальних відмінностей між тоталітаризмом і демократією є характер соціальної взаємодії між тими, хто керує, і керованими, елітою і суспільством. Для більш глибокого розкриття цієї відмінності необхідно уточнити значення термінів “демократія” й “авторитарність”, застосувавши інтерпретацію цих понять, запропоновану Б.Курашвілі [1, с.471].

Згідно з таким підходом, демократію можна розуміти як спосіб організації соціальної взаємодії, який відрізняється домінуванням керованих над тими, хто керує, або ж рівністю сторін. Під “домінуванням” керованих тут розуміється переважання ліберальних методів керування, періодична виборність тих, хто керує, їхня підзвітність перед керованими, тобто наявність зворотного зв'язку між ними. Відмінною рисою авторитарності (граничний ступінь якої характеризує тоталітарний режим) є домінування тих, хто керує, над керованими, тобто переважання владних

методів керування, однобічна влада за відсутності зворотного зв'язку: суспільство - правлячий режим.

Обидва такі типи соціальної взаємодії - це внутрішні протилежності, іманентні будь-якій соціальній (у тому числі й політичній) системі. Абсолютизація одного із способів взаємодії - демократії або авторитаризму - веде до соціальних аномалій. Надмірна авторитарність за рахунок народовладдя веде до тоталітаризму, диктатури. Абсолютизація ж демократії за рахунок авторитарності веде до анархії, до реалізації прав однієї людини за рахунок інших, боротьби кожного проти всіх, що на певному етапі може у свою чергу призвести до елементів тоталітаризму. Діалектична протилежність демократії й авторитарності в галузі права реалізується у взаємному зв'язку прав (свобод) і відповідних обов'язків, який чітко передається юридичною формулою: немає прав без обов'язків і немає обов'язків без прав. Тоталітаризм розуміє наявність обов'язків без прав, анархія ж, навпаки, - наявність прав без обов'язків.

Демократія в єдності зі своєю протилежністю - авторитарністю має місце практично на всіх етапах людської історії, оскільки відповідає внутрішньому прагненню кожної людини до свободи і самореалізації, тому за способом виникнення для неї характерна самоорганізація, саморозвиток.

Демократію не можна заснувати, увести рішенням законодавчої влади або дарувати народові монаршим повелінням. Вона невидимо росте, виявляється через громадянське суспільство, забезпечуючи вільну реалізацію кожною людиною її природних (що не вимагають особливого обґрунтування) прав на життя і гідне існування, на сім'ю, на свободу робити все, що не шкодить іншим, на власність, рівність перед законом і таке інше.

На відміну від демократії тоталітаризм є продуктом соціального конструювання, виникаючи первісно у вигляді абстрактної ідеї в головах людей, які після цього реалізують ці ідеї у вигляді соціальних експериментів. Перші такі спроби побудови "ідеальних" соціальних конструкцій у вузьких рамках общин, окремих підприємств робилися ще в ХІХ сторіччі, однак успіху не мали. Для того, щоб втілити ці ідеї в тотальному масштабі (тобто в масштабі усього суспільства) необхідні були умови і можливості ХХ сторіччя і перш за все: засоби масової

інформації, масові політичні партії, практичний досвід управління суспільством і соціально-політичними процесами за допомогою мобілізації багатомільйонних мас людей.

На яких же принципах організується, моделюється соціальна система тоталітаризму?

Важливою характерною рисою тоталітарної системи є формування її на ідеях принципового монізму, одномірності соціального, політичного, економічного і духовного життя суспільства, її тяжіння до стирання всілякої різноманітності, у той самий час демократичні системи ґрунтуються на плюралізмі, множинності форм, тенденцій у соціальній, політичній, економічній і духовній сферах життя суспільства.

Відомо, що особливістю організації будь-якої життєспроможної соціальної системи, яка нормально функціонує, є її істотна єдність, що вона є сукупністю не тільки моногенних, схожих між собою елементів, що складають її індивідів, соціальні групи, норми, інтереси, але також відмінностей, багатогранності, плюралізму. Істотна єдність такої системи, справедливо відзначає К. Гаджієв, «припускає існування в єдиному організмі різноманітних соціально-політичних сил і цінностей, морально-етичних норм, настанов та орієнтацій, соціально-філософських та ідейно-політичних течій, які відбивають їхні інтереси й потреби. Не просто співіснуючи, але взаємодіючи між собою та немовби пронизуючи одна одну, вони в сукупності створюють ціле віяло можливих напрямків суспільно-історичного розвитку» [2, с. 5].

Через їхню взаємозалежність і взаємопереплетіння пучки цього віяла не можна уявити як самодостатні прямі лінії, здатні розвиватися самостійно та ізольовано. Тут діє принцип свого роду додатковості, згідно з яким «існують різні лінії і напрямки розвитку, що доповнюють та стимулюють один одного (наприклад, за схемою: якби не було ідеалізму, не було б матеріалізму та ін.)» [2].

Цей висновок можна поширити і на інші сфери життя суспільства: масову інформацію, сферу економіки, політики і т. ін. Будь-які спроби використання монізму в організації життя суспільства, абсолютизація одного з напрямків (тенденцій) розвитку, монополія на істину здатні викликати уповільнення темпів перетворень, застої, відхилення від тієї “золотої середини”, третього шляху, який не можна намітити рішенням з’їзду партії, розрахувати на комп’ютері, який визначається в

саморозвитку соціальної системи (метасистеми), взаємодії її протилежних початків, тенденцій, сил.

До того ж не так важливо, який напрямок розвитку, істина, ідеологія, одна з форм, сил та ін. абсолютизується, набуває рис “святості” та непогрішності. Історія переконливо довела, що найкраща ідея, форма, істина за певних умов може набути ознак монізму, тоталітарності. Наприклад, прагнення до розвитку національних культур, традицій, мови, до відновлення у своїх правах раніше пригнобленої нації легко трансформується у войовничий націоналізм, який доходить у своїй крайній формі до проголошення тієї або іншої нації “вищою”, покликаною керувати іншими. Гуманізм, співчуття пригнобленим, приниженим і знедоленим, які є в будь-якому суспільстві, прагнення покращити їхнє положення за певних умов перетворюються на заклики до “класової війни” проти будь-якого багатства, за нав'язування суспільству зрівняльних принципів розподілу. Проголошення відданості ідеалам демократії може бути цілком сумісне з уведенням заборони на діяльність інших політичних сил, тому що вони нібито “недемократичні”, або зі спробами силоміць нав'язати своє розуміння демократії іншим народам [3, с. 14].

Ці міркування допомагають зрозуміти, чому монополія однієї партії в політичному житті, монополія однієї ідеології (моноідеології) в духовній сфері, монополія одного засобу виробництва в економіці, монополія держави над громадянським суспільством в соціальній сфері та ін. за тоталітарних режимів закономірно ведуть до їхньої деградації, відкидають їх на узбіччя історії, призводять до краху, незважаючи на налагоджену систему терору, поліцейського контролю і доносительства.

Наступною сутнісною рисою, що відрізняє тоталітарну соціальну систему від демократичної, є характер її взаємозв'язків із зовнішнім середовищем.

Як відомо, залежно від характеру взаємозв'язків із зовнішнім середовищем, всі системи (у т. ч. і соціальні) можна поділити на два типи: по-перше, на закриті, замкнені (до них не надходить і з них не виділяється речовина, відбувається лише обмін енергією) і відкриті (постійно відбувається введення і виділення не тільки енергії, але і речовини).

До відкритих суспільств, соціальних систем Карл Поппер [4, с.3-5], а за ним й інші філософи, політологи зараховують демократичні режими. Для них характерні: прозорість меж для громадян, ідей, інновацій; глибока інтеграція в економічні, політичні структури регіонального та глобального масштабів; широка участь у міжнародному розподілі праці і т.ін.

Тоталітарні режими належать до закритих, замкнених соціальних систем. Вони, через причини як політичного, так й ідеологічного характеру, самоізолюються від іншого світу. Не випадково, що загальновизнаними символами комуністичного тоталітаризму стали “залізна завіса”, Берлінський мур і т.ін. Притаманна тоталітаризму автаркія виступає як самозахист від чужого впливу, від демонстрації власному населенню більш високого рівня життя своїх сусідів, як виправдання неспроможності правлячої верхівки вирішити нагальні проблеми своїх громадян, що пояснюється, природно, підступами зовнішніх і внутрішніх ворогів.

Всі процеси, що протікають у закритих системах, відповідно до другого закону термодинаміки, ведуть до встановлення рівноважного стану, який за певних умов прагне до максимального ступеня неупорядкованості або хаосу. Процеси, які протікають у відкритих системах, за певних умов із хаосу можуть спонтанно створювати упорядковані структури, що і характеризує їхнє прагнення до самоорганізації.

Основними характеристиками закритих, замкнених систем є лінійність і рівновага, при яких залишаються незмінними всі макроскопічні величини системи і припиняються всі макроскопічні процеси (стан максимальної ентропії і мінімальної вільної енергії). Головними характеристиками відкритої системи є нелінійність і нерівновага (рухома рівновага), при яких всі макроскопічні величини залишаються незмінними, але тривають макроскопічні процеси введення і виділення речовини.

І дійсно, самоізоляція, автаркія тоталітарних систем від зовнішнього світу, спроби зберегти домінування правлячого режиму будь-якими засобами, надзорстка регламентація всіх сфер життя суспільства призводять до втрати здатності до саморозвитку, можливості адаптуватися до умов довкілля і, в остаточному рахунку, до загибелі системи. Демократичні ж соціуми завдяки своїй нелінійності, відкритості

до впливу довкілля, зберігаючи прозорим канал зворотного зв'язку між керівництвом і суспільством, здатні трансформуватися і самозберігатися.

Тоталітарні і демократичні соціальні системи істотно розрізняються і за характером взаємозв'язків внутрішніх елементів.

Залежно від характеру взаємозв'язків внутрішніх елементів, соціальні системи можуть бути диференційовані на два основних типи: ригідні (жорсткі) системи, до них належать тоталітарні й авторитарні типи систем, і пластичні системи, до них належать демократичні й ліберальні типи політичних режимів.

У ригідних, жорстких структурах міжгрупові бар'єри чітко виділені, а внутрішньогрупові зв'язки надзвичайно сильні. Для цих структур характерна наявність у кожної групи специфічної системи цінностей і сильної внутрішньогрупової згуртованості за відсутності або нестачі механізмів для регулювання стосунків між групами. У таких соціальних системах керівництво, як правило, стабільне, його зміна відбувається в результаті смерті лідера або в результаті державних переворотів. Вибори органів влади або взагалі не проводяться, або їхні необхідні результати фабрикуються шляхом ідеологічного, фізичного насильства і фальсифікацій.

Сприйняття тоталітарних систем як “ригідних” склалося сьогодні не тільки у багатьох західних, але й у дослідників пострадянського простору. “Особливістю радянської політичної системи, - відзначається в книзі “На порозі кризи...” [5, с.125], - був її замкнений характер. Одержавлення та бюрократизація сприяли тому, що... система втратила гнучкість, здатність адекватно реагувати на суспільні процеси, що розвиваються, “закостеніла”. Таким чином, посилювалося протиріччя між застиглою, бюрократичною політичною системою і соціально-політичним розвитком суспільства”.

У пластичних системах внутрішньогрупові зв'язки гнучкі, а міжгрупові бар'єри рухомі. У них проводяться чесні, змагальні, регулярні вибори, і зміна уряду здійснюється за їх результатами. Пластичність і гнучкість такої демократичної системи дозволяє їй суб'єктам швидко реагувати на конфлікти, що виникають в ній, перебудовувати соціальні зв'язки, не порушуючи при цьому групового консенсусу цього суспільства.

Інша річ у ригідних, жорстких структурах, у яких взаємодія між різноманітними соціальними групами послаблена, порушені канали зворотного зв'язку між керівництвом і суспільством, що призводить до ускладнень у проходженні “конфліктного сигналу”. У такій ситуації конфлікт є серйозною небезпекою для цієї структури, бо зіткнення з іншою системою цінностей, чужими внутрішньогруповими інтересами викликає ланцюгову реакцію, розповсюджуючи конфлікти на всі сфери життєдіяльності сторін, що конфліктують, - в підсумку рано чи пізно відбувається соціальний вибух, який може зруйнувати цю соціальну структуру.

Таким чином, виходячи з цих міркувань, можна зробити висновок, що найважливіший показник соціальної гармонії, стабільності - це, з одного боку, ступінь неоднорідності, гетерогенності суспільства в цілому і соціальних груп зокрема. Під неоднорідністю тут розуміється диференційований розподіл членів суспільства за рівнем прибутку, професією, кваліфікацією, освітою, національною і релігійною приналежністю. З іншого боку, ця неоднорідність повинна супроводжуватися реальною можливістю зміни названих параметрів, а також соціального статусу в цілому, переходу з однієї групи до іншої, включаючи доступ до позицій еліти. Відсутність же такої можливості веде до зниження соціальної мобільності, послаблення міжгрупових і зміцнення внутрішньогрупових зв'язків, “замкненості” окремих соціальних груп і, нарешті, до соціальних вибухів.

Безперечно, радянська тоталітарна система володіла досить високим ступенем ригідності, однак у ній протягом десятиліть практично не було великих соціальних стресів і конфліктів. У чому ж причина цього явища? Річ у тому, що тоталітарно-моністичні, авторитарні та подібні їм режими тому і “безконфліктні” (можна сказати псевдогармонічні, оскільки “гармонія” в них досягається штучно: методами придушення конфліктів і терором), що в їхній структурі або взагалі не відбувається принципових змін установлених норм і принципів співжиття, або ці зміни носять односторонній характер, який відображує лише волю панівного режиму. У жорстких, позбавлених розвинутих демократичних інститутів соціальних системах є також одна велика перевага - здатність швидко приймати і проводити згори вниз потрібне рішення, розподіляти і перерозподіляти наявні ресурси. Але й ця перевага, придатна

для екстремальних умов, не відповідає вимогам повсякденної розміреної дійсності. Так, посилаючи війська для наведення порядку в “братерських” соціалістичних країнах, придушуючи нечисленні страйки і саджаючи до в'язниць та божевільень дисидентів, тоталітарна система не розв'язувала назрілі протиріччя, а заганяла їх углиб, цим вона заклала все більшу кількість вибухового матеріалу для майбутнього конфлікту. Тому періоди загибелі цих систем, як, до речі, і періоди їхнього становлення, супроводжуються помітним збільшенням числа, масштабності та глибини соціальних конфліктів, що призводить до різких і значних змін у суспільному житті.

В умовах демократичних систем зміни, що відбуваються, не настільки глибокі та радикальні, але постійні та повсюдні. Однак і соціальні конфлікти, що мають численний, перманентний і різноспрямований характер, взаємно врівноважуючи і компенсуючи один одного, не досягають при цьому вкрай руйнівних і болісних станів, що дозволяє схарактеризувати демократію як систему соціальної гармонії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Курашвили Б. Демократия / Б. Курашвили // Опыт словаря нового мышления. – М.: Политиздат, 1989. – С. 470-473.
2. Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен XX века / К.С. Гаджиев // Вопросы философии. – 1992. – № 2. – С. 3-25.
3. Загладин Н.В. Тоталитаризм и демократия: конфликт века / Н.В. Загладин // Кентавр. – 1992. – 5/6. – С. 3 -18.
4. Поппер К.Р. Открытое общество и его враги / К.Р. Поппер. Пер. с англ. – В 2 т. / Междунар. фонд “Культурн. инициатива”. – М., 1992. – Т.2 – 525 с.
5. На пороге кризиса: нарастание застойных явлений в партии и обществе / В.В. Журавлев, Л.Н. Гордон, Э.В. Клопов и др. – М.: Политиздат, 1990. – 447 с.